

**Вучэбная дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства”
ІУ курс спец. “Беларуская філалогія”**

**Лекцыя на тэму
“Мова як знакавая сістэма”**

План

1. Семіётыка – агульная тэорыя знака. Лінгвасеміётыка.
2. Віды знакаў.
3. Моўны знак і яго спецыфіка.
4. Тэорыі моўнага знака.
5. Праблема матываванасці моўнага знака.
6. Тыпы і віды моўных знакаў, іх функцыі.

1. Семіётыка – агульная тэорыя знака. Лінгвасеміётыка.

Што такое знак? Знак – калі штосьці замяшчае штосьці, г.зн, аб’ект А рэпрэзентуе, прадстаўляе штосьці іншае, аб’ект В. А ў такім выпадку з’яўляецца знакам, В – рэферэнтам знака.

Яшчэ старажытнагрэчаскія філосафы ўказвалі, што асноўныя элементы мовы – слова і сказ – знакі, і гэтыя знакі ўмоўна звязаны з думкай.

Тэарэтычнай асновай семіётыкі з’явілася ідэя стварэння “універсальнай граматыкі” Пор-Раяля, якая павінна была на аснове вывучэння натуральных асаблівасцей мовы вывесці агульныя прынцыпы і адрозненні, уласцівыя для ўсіх моў.

Значную ролю ў распрацоўцы знакавай тэорыі мовы адыграў В. Гумбальт, які выдзеліў антыномію адвольнасці знака і матываванасці элементаў мовы. Па Гумбальту, слова – знак асобнага паняцця, адзінства гука і паняцця. Слова як элемент мовы матывавана разуменнам прадмета (пэўнай характарыстыкай, пакладзенай у аснову наймення і замацаванай моўнай практыкай), значэнне слова матывавана яго паняццем, а гукавая форма з’яўляецца адвольнай, нематываванай, замацаванай у мове толькі ў працэсе практыкі.

Належнае месца займае знакавая тэорыя мовы ў працах Бадуэна дэ Куртэнэ, у якога паняцце знакавасці мовы цесна звязана з паняццем сістэмнасці. Паводле Куртэнэ, сістэма знакаў – сукупнасць мноства выпадковых сімвалаў, звязаных самым розным чынам. Большасць слоў нашай мовы – сімвалы, якія ўзніклі выпадкова, і гэта выпадковасць – характэрная рыса мовы, гэта форма праяўлення неабходнасці. Куртэнэ разгледзеў асаблівасці слоў як сімвалаў у адрозненне ад знакавых сістэм іншых біялагічных сукупнасцей (галасоў жывёл).

Значны ўклад у распрацоўку знакавай тэорыі мовы ўнёс Ф. дэ Сасюр, які знак уяўляў як двухбаковую псіхічную сутнасць – камбінацыю паняцця і акустычнага вобраза. У адрозненне ад Б. дэ Куртэнэ, Сасюр знакам лічыць і слова, і частку слова. Аналізуючы ўзаемаадносіны семіётыкі і лінгвасеміётыкі, падрабязна разглядае асноўныя асаблівасці знака – *адвольнасць, зменлівасць, устойлівасць, лінейнасць.*

Знакі адыгрываюць важную ролю ў нашым жыцці. Уявіце, што з нашага жыцця разам бы зніклі сігналы, сімвалы – званкі, светлавяя знакі (светлафоры, семафоры), шылды, паказальнікі і інш., наколькі бы наша жыццё ўскладнілася.

Агульную тэорыю знака вывучае *семіётыка*, логіка-псіхалагічная навука (ад грэч. semeiotos – абазначаны ад sema – знак). Семіётыка вывучае прыроду знакаў і знакавых сістэм, віды знакаў і знакавую сітуацыю. Семіётыка не ўлічвае ў дастаковай ступені спецыфіку асобных знакавых сістэм (напрыклад, моўных знакаў), яна акцэнтуюе ўвагу на іх агульнасці. У семіётыцы выдзяляюцца тры раздзелы: сінтактыка (вывучае адносіны знакаў у межах дадзенай сістэмы знакаў, сітуацыі), семантыка (вывучае сувязь знакаў з абазначаемым прадметам), прагматыка (даследуе адносіны тых, хто выкарыстоўвае знакі, да знакаў).

Тэорыю моўнага знака вывучае *лінгвасеміётыка*.

2 Віды знакаў.

Семіётыка ўсе знакі падзяляе на прыродныя, натуральныя (знакі-прыкметы) і сацыяльныя, штучныя (знакі-інфарматыры). Знакі-прыкметы не з’яўляюцца камунікатыўнымі, яны не адносяцца да зносін людзей (чорная хмара, спякота, марозны ўзор на шкле акна, высокая тэмпература ў чалавека). Многія даследчыкі не лічаць іх знакамі, называюць сімптомамі, прыкметамі, таму што яны звязаны натуральнай сувяззю з тым, што яны абазначаюць, з’яўляюцца часткай таго прадметы або з’явы, якія ўспрымаюцца і вывучаюцца людзьмі ў працэсе пазнання. Сацыяльныя, штучныя знакі, у адрозненне ад натуральных, існуюць асобна ад тых прадметаў і з’яў, якія яны абазначаюць.

Знакі					
натуральныя	сацыяльныя				
	невербальныя		вербальныя		
	сігналы	сімвалы	субсты- туты	дыстын- ктары	інфар- матыры

Сацыяльным знакам (уласна знакам, умоўным знакам) называецца любы матэрыяльны носьбіт сацыяльнай інфармацыі. Умоўныя знакі маюць камунікатыўны характар, яны спецыяльна прызначаны для фарміравання, захавання і перадачы інфармацыі, для прадстаўлення, замяшчэння прадметаў і з’яў, паняццяў і сужэнняў. Такім чынам, камунікатыўны знак – любы свядома ўзноўлены або выкарыстаны матэрыяльны факт, разлічаны на чыё-небудзь успрыманне і прызначаны для перадачы інфармацыі аб чым-небудзь, што знаходзіцца па-за гэтым фактам. Камунікатыўны знак не з’яўляецца часткай таго, што ён замяшчае, перадае, таму ён умоўны, канвенцыянальны. Паколькі такі знак з’яўляецца сродкам зносін і перадае інфармацыю, яго яшчэ называюць інфармацыйным, знакам-інфарматырам. Т.ч, умоўныя знакі – інфармацыйныя, камунікацыйныя, сацыяльныя.

У залежнасці ад матэрыяльнай прыроды камунікатыўныя знакі падзяляюцца на наступныя групы:

Тып знака	Віды знакаў
графічныя	Матэматычныя, фізічныя, хімічныя, музычныя, розныя віды пісьма, малюнкi
акустычныя	Гукі маўлення, гукавыя сігналы, музычныя гукі
светавыя	Знакі светафора, семафора, бакены, маякі
рэчыўныя	Паказальнікі на дарогах, вуліцах, грамадскіх установах, форма і колер адзення
грашовыя	Металічныя, папяровыя грашовыя знакі

Паводле мэты, структуры і арганізацыі знакі падзяляюцца на 3 групы: *знакі-сігналы*, *знакі-сімвалы* (штучныя знакавыя сістэмы, невербальныя), *моўныя знакі* (вербальныя).

Знакі-сігналы – гукавыя, зрокавыя і іншыя ўмоўныя знакі, якія перадаюць інфармацыю аб прадмеце па дамоўленасці, умоўна. Яны не маюць натуральнай сувязі з прадметамі, з’явамі, аб якіх інфармуюць, з’яўляюцца нематываванымі, не змяшчаюць самі па сабе інфармацыі. Інфармацыя перадаецца знакавай сітуацыяй (напрыклад, званок – будзільніка, у кватэры, на занятках – у школе, вуну, заводскі гудок, зялёная або чырвоная ракета, транспартная сігналацыя). Змест сігнала як умоўнага знака вар’іруецца ў залежнасці ад сітуацыі, колькасці, парадку сігналаў.

Знакі-сімвалы маюць наглядны, вобразна матываваны знак. Яны перадаюць інфармацыю аб прадмеце на аснове абстрагавання яго пэўных уласцівасцей і прыкмет, якія ўсведамляюцца носбітамі ўсёй з’явы, яе сутнасці. Гэта герб (адлюстраванне, паказ, малюнак якога-небудзь прадмета як прыкметы прыналежнасці пэўнай дзяржаве, гораду, роду і. т.п.), флаг (афіцыйны сімвал дзяржавы і яе суверэнітэту), малюнак сціснутых у поціску рук (сімвал міру), серп і молат (сімвал саюза рабочых і сялян), голуб (сімвал міру), сюды адносяцца таксама ваенныя знакі адрозненняў, нагрудныя знакі, піянерская сімволіка і інш.

Але асноўным відам камунікатыўнага інфармацыйнага знака, які займае асобнае месца ў сістэме іншых знакаў, з’яўляецца *моўны знак*.

3 Моўны знак і яго спецыфіка

Мова як знакавая сістэма істотна адрозніваецца ад іншых знакавых сістэм:

1. Штучныя, пазамоўныя знакавыя сістэмы прызначаны для перадачы абмежаванай інфармацыі. Розныя тыпы знакаў для таго і ўзніклі, каб спецыялізаваць спосаб камунікацыі ў розных сферах дзейнасці чалавека. *Мова* – *універсальны сродак зносін*, які абслугоўвае чалавека і грамадства ва ўсіх сферах грамадскай дзейнасці. Прымяненне мовы на розных камунікатыўных сферах абумоўлівае варыянтнасць форм яе выражэння

(функцыянальныя стылі мовы). Сфера ж ужывання іншых знакавых сістэм – вузкая, спецыяльная, абмежаваная.

2. Мова з'яўляецца ўсеабдымным *сродкам* не толькі перадачы і захавання інфармацыі, але і *афармлення самой думкі*, эмацыянальна-псіхічных адносін і актаў волевыяўлення. Штучныя знакавыя сістэмы звязаны з інфармацыяй, выражанай раней, яны служаць для перакадзіравання “гатовай” інфармацыі з адной формы ў другую. Мова ж арганічна звязана з думкай, якая да афармлення з дапамогай мовы не існуе, не з'яўляецца думкай у сапраўдным сэнсе гэтага слова. Змястоўная інфармацыя ўпершыню ствараецца ў тых або іншых моўных формах. Па гэтай прычыне ў значэнне моўнага знака нярэдка ўваходзіць эмацыянальны момант, тады як у знаках большасці штучных сістэм ён, як правіла, адсутнічае. Моўная сістэма шматпланавая і складаная, уключае розныя тыпы адносін.

3. Дапаможныя спецыялізаваныя знакавыя сістэмы маюць надуманы, штучны характар, з'яўляюцца актамі разовага пагаднення, тады як *мова ствараецца стыхійна, наступова* і змяняецца ў працэсе функцыянавання. Мова як канкрэтна-гістарычная з'ява захоўвае многія супярэчлівыя факты, сістэмныя і асістэмныя ўтварэнні, у ёй назіраюцца палісемія і аманімія, ёсць некаторая збытکوўнасць. Штучныя ж знакавыя сістэмы ствараюцца свядомымі актамі волі ў выніку пагаднення і ў цэлым, і ў дэталі маюць прадуманы, лагічны характар, у іх свядома пазбягаюцца і звычайна адсутнічаюць супярэчнасці, непатрэбная празмернасць, сінанімія, аманімія і палісемія. Мова нават у развітым грамадстве толькі часткова, у некаторай, нязначнай ступені падпарадкоўваецца свядомаму ўздзеянню (напрыклад, у галіне тэрміналогіі), а штучныя знакавыя сістэмы змяняюцца па волі людзей вельмі хутка.

4. Тэорыі моўнага знака.

У сучасным мовазнаўстве ёсць розныя тэорыі моўнага знака:

1. *Фенаменалагічная лінгвасеміятычная школа* знакам лічыць любы прадмет, успрымаемы органамі пачуццяў, калі ён сігналізуе аб другой з'яве, якая непасрэдна не назіраецца. Знак, такім чынам, разумеецца як сігнал або прыкмета. Гэта тэорыя засноўваецца на фенаменалагічнай філасофіі, якая звяртае ўвагу на матэрыяльны бок знака і лічыць, што чалавечаму пазнанню даступна толькі з'ява (фенамен). Такая канцэпцыя знака характэрна для Ф.Бопа, Л.Блумфільда, прадстаўнікоў інжыернага мовазнаўства. У дачыненні да мовы знакам-сігналамі прызнаюцца гукі і літары (гукі – знакі акустычнай мовы, літары – знакі аптычнай мовы). Гэта тэорыя з'яўляецца аднабаковай.

2. *Логіка-псіхалагічная тэорыя* знак тлумачыць як мадэль, якая абагульняе функцыянальныя ўласцівасці дадзенага прадмета. Знак ўяўляецца ідэальнай або функцыянальнай з'явай, якая не звязана з матэрыяльным бокам прадмета. Яна таксама прызнае, што знак не існуе сам па сабе, знак – частка знакавай псіхафізіялагічнай сітуацыі. Калі згодна з першай тэорыяй знакі – сігналы аб прадметнай і змястоўнай рэчаіснасці, то па другой – сігналы як

наглядна-пачуццёвая частка мадэліруючай дзейнасці суб'екта. Гэта тэорыя таксама аднабаковая.

3. Найбольш распаўсюджанай у мовазнаўстве з'яўляецца *білатэральная канцэпцыя моўнага знака*, якая выдзяляе ў ім два бакі – азначальнае (лац. *signatum*) і азначаемае (*signans*). Гэта тэорыя разглядае знак як сукупнасць, непадзельнае адзінства гэтых двух бакоў, якое можна прадставіць у выглядзе наступнай роўнасці: *Signum = signans + signatum*. У мовазнаўстве XIX-XX тст. паслядоўнымі прыхільнікамі такога падыходу да знака былі Гумбальт, Ф. Сасюр, Б. дэ Куртэнэ, Л. Ельмслеў і інш. Моўны знак яны разумелі як адзінства матэрыяльнага (знешняга, гукавога) і ідэальнага (унутранага). Гэта канцэпцыя выдзяляе ў знаку матэрыяльны экспанент, пачуццёва ўспрымаемы намі ў працэсе зносін і ідэальны аспект – адлюстраванне экспанента ў свядомасці чалавека, а таксама змест знака, грамадска замацаваную за знакам змястоўную інфармацыю. (Напрыклад, дарожныя знакі, малюнкi, сімвалы, словы). Змест уласных імён – адлюстраванне ў свядомасці адпаведных індывідуальных прадметаў (Мінск, Варшава, Купала, Л. Талстой), змест агульнага імя – абагуленае адлюстраванне класа прадметаў (стол, бяроза, арол).

Пры дапамозе знакаў людзі не толькі адлюстроўваюць рэчаіснасць, але і ўздзейнічаюць на яе, выклікаючы пэўныя дзеянні з боку суб'едніка. Пазамоўныя знакі, разлічаныя на выклік пэўнай рэакцыі – забараняльныя, прадпісваючыя, у мове – гэта формы загаднага ладу, каманды, пытальяная, клічная інтанацыя (Чытайце! Не размаўляйце! Ці зразумелі маю думку?). Такім чынам, знак – двухбаковая, матэрыяльна-ідэальная адзінка, носьбіт сацыяльнай інфармацыі.

5 *Праблема матываванасці моўнага знака.*

Важным пытаннем знакавай тэорыі з'яўляецца праблема матываванасці моўнага знака. Якая сувязь паміж экспанентам і зместам знака? У штучных знакавых сістэмах адносна матываванасць магчымая, але не абавязковая. Напрыклад, ёсць група дарожных знакаў матываваных, іканічных, выяўленчых (дзецi на дарозе, выкід гравію, звiлістая дарога), адносна матываваныя знакі (дамашнія або дзікія жывёлы на дарозе), нематываваныя знакі, умоўныя (праезд забаронены, канец абмежаванням). Але і ў гэтых выпадках матываванасць не з'яўляецца абсалютнай, напрыклад, прадпісваючыя і забараняючыя знакі (праезд на веласіпедзе дазваляецца або забараняецца – розны колер – блакітны фон і белы малюнак, белы і чырвоны). Такім чынам, тут матываванасць – толькі эпізод на фоне нематываванасці, умоўнасці як агульнага правiла.

Ці з'яўляецца матываваным моўны знак? Ф. Сасюр: Моўны знак з'яўляецца адвольным, таму што адвольная сувязь паміж абазначаючым (гукавым вобразам) і абазначаемым (паняццем). Але адвольнасць моўнага знака абмяжоўваецца законамi развiцця дадзенай мовы. Сасюр лічыць, што абсалютна адвольным знак з'яўляецца толькі ў некаторай частцы слоў тыпу дом, пяць, сад, якія страцілі ўнутраную форму. У большасці слоў у агульнай сістэме мовы адвольнасць знака можа спалучацца з матываванасцю

(пяцьдзсят, дамашні). Так, сярод прасцейшых моўных знакаў – марфем матываванымі знакамі з’яўляюцца толькі гукапераймальныя карані. Экспаненты ўсіх астатніх марфем – каранёвых і афіксальных – абсалютна нематываваныя. У знаках-інфарматарах тыпу вытворных асноў і слоў назіраецца адносная матываванасць (гэтыя знакі матываваныя самім складам сваіх экспанентаў, наборам прасцейшых знакавых адзінак, з якіх яны пабудаваны (вадаправод – вада + праводзіць, вадаплаваючыя – вада+плаваць). Гэтыя і многія іншыя словы з’яўляюцца матываванымі ў сэнсе іх празрыстай “унутранай формы”, наяўнасці прыкметы, пакладзенай у аснову наймення, іх сувязі з утваральнай асновай, але матываванасць іх мае адносны характар. Чаму ў кожнай назве выбрана іменна дадзеная прыкмета, а не іншая (парэчкі, кукарэкаць, мяўкаць)? Напр., назвы месяцаў і дзён тыдня ў розных мовах, уласныя імёны людзей.

6 Тыпы і віды моўных знакаў, іх функцыі.

Паводле ступені інфарматыўнасці моўных знакаў і іх суадносін з натуральнай мовай вызначаюцца наступныя тыпы і віды знакаў:

Ярус знакаў	Тып знакаў	Віды знакаў
Ярус першасных знакаў натуральнай мовы	Знакі-інфарматы	Марфемы, словы, словазлучэнні, сказы
Ярус першасных паўзнакаў натуральнай мовы	Знакі-дыстынктары	Фанемы, склады
Ярус другасных знакаў, якія замяшчаюць першасны знак	Знакі-субстытуты	літары

1 і 2 тыпы – першасныя знакі, 3 – другасны. Літара – субстытут фанемы, фанема – знак мовы. Знакі-субстытуты могуць адасабляцца і ўтвараць асобныя знакавыя сістэмы (навуковая сімволіка – хімічная, алгебраічная, міжнародная штучная мова эсперанта).

Наколькі мова – сродак зносін, то моўным знакам неабходна лічыць адзінкі, якія нясуць пазамоўную інфармацыю. Такім мінімальным, простым знакам-інфарматарам з’яўляецца марфема, але марфемы не існуюць асобна, таму з камунікатыўнага пункту погляду марфемы – сігнальныя знакі, якія ўказваюць на моўныя значэнні.

Асноўным моўным знакам з’яўляецца слова, гэта асаблівы знак, адзінка другой сігнальнай сістэмы. Слова, як і любы знак, мае перцэптыўную функцыю – гэта гукавы або пісьмовы факт, успрымаемы органамі пачуццяў, які замяняе, замяшчае паняцце або прадмет і мае ўласнае значэнне (каса 1, каса 2, каса 3 – тоесныя гукавыя сігналы, але маюць рознае значэнне; лінгвістыка, мовазнаўства – розныя гукавыя сігналы, але маюць аднолькавае значэнне).

У словах як знаках матэрыяльны бок з'яўляецца ўмоўным, адвольным, а ідэальны – адлюстроўвае аб'ектыўны свет і веды гаворачых. Эксперымент акад. Л.Шчэрбы: “Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрѣнка”.

Істотныя ўласцівасці слова як моўнага знака: узнаўляльнасць, паўтаральнасць, матэрыяльнасць, лінейнасць, дыскрэтнасць, канвенцыянальнасць.

У адпаведнасці з рознымі знакавымі ўзроўнямі выдзяляюцца розныя віды знакаў:

Узровень знакаў	Від знака
Субзнакавы ярус	фанемы
Знакавы ярус	словы
Суперзнакавы ярус	словазлучэнні, сказы

У залежнасці ад ступені інфарматыўнасці знака выдзяляюцца розныя іх віды паводле паўнаты выражэння значэння:

Тып знака	Від знака
Няпоўныя знакі	фанемы, склады
Часткова-поўныя	марфемы
Поўныя	словы
Камплексныя	словазлучэнні, сказы

Функцыі моўных знакаў у адносінах паміж сабой	Від знака
адрознівальная	фанемы, склады
класіфікуючая	марфемы
канструктыўная	фанемы, склады, марфемы, словы, сказы

Няпоўныя, частковыя знакі (фанемы, склады) адрозніваюць марфемы і словы і ўдзельнічаюць у пабудове іх матэрыяльных абалонак. Часткова-поўныя (марфемы) класіфікуюць словы і ўдзельнічаюць у пабудове іх асноў і граматычных форм. Поўныя і комплексныя знакі выконваюць канструктыўную функцыю.

Функцыі моўных знакаў	У адносінах да якіх з'яў

1 намінатыўная (назваюць прадмет) 2 дэйктыўная (указваюць на яго) 3мадэліруючая (дазваляюць стварыць знакавы аналаг сітуацыі)	у адносінах да аб'ектыўнай рэчаіснасці
1сігніфікатыўная (абазначаюць паняцце) 2экспрэсіўная (выражаюць стан свядомасці)	у адносінах да элементаў свядомасці
Прагматычная (дапамагаюць уздзеянчаць на чалавека)	у адносінах да іншых людзей

Такім чынам, у грамадстве функцыянуюць розныя тыпы камунікатыўных знакаў, якія з'яўляюцца матэрыяльнымі носбітамі сацыяльнай інфармацыі (знакі-сімвалы, знакі-сігналы, моўныя знакі). Спецыфікай моўных знакаў з'яўляецца іх універсальнасць, арганічная сувязь з мысленнем, аб'ектыўнасць. Асноўнымі тыпамі моўных знакаў з'яўляюцца знакі-інфарматы, дыстынктары, субстытуты, іх віды – няпоўныя, часткова-поўныя, поўныя, комплексныя.

Літаратура

1. Плотнікаў, Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў, В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин, Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий, А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов, В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская, Н.Б., Норман, Б.Ю., Плотников, Б.А., Супрун, А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская, Н.Б., Плотников, Б.А., Супрун, А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.